

Ausiàs March i el primer Segle d'Or castellà

Autor: Cèlia Nadal
Data de publicació: 13-05-2013

La poesia d'Ausiàs March (València, 1400-1454) descendeix de la trobadoresca que cantava el fin amor i, tot i consentir una certa permeabilitat a les tradicions europees (estilnovisme, poesia francesa, llatina, etc.), s'erigeix com una proposta inaugural, de subjectivitat forta i consistent, d'afany analític i, per primera vegada, escrita en català

L'obsessiva teorització marquiana sobre l'amor establirà un esquema tripartit (amor pur, mixt i carnal), hereu de l'antiga dicotomia occidental sobre la doble naturalesa humana, que consta de cos, «... qui és corrupta creatura» i ànima, que «béns e virtuts ab llauger peu encalça» (LXXXVII, v. 14, 17), tot expressat, però, amb unes ànsies i una codificació noves i diferenciades de les dels escriptors del segle XIV. L'interès per l'obra d'aquest poeta es pot ponderar amb el seguidisme dels anomenats ausiasmarquians de la cort de la Corona d'Aragó, així com amb la institució com a referent de la renovació poètica dels castellans del segle XVI.

El segle posterior a la seva mort fou el de la difusió de les impremtes. A Barcelona, l'obra havia trobat el favor de Don Ferran de Cardona; els manuscrits i edicions que n'encarregà hagueren de ser coneguts per lectors rellevants, des de Pere Serafí a Joan Boscà. És ben sabut que aquest últim en transmeté el gust a Garcilaso de la Vega, i ben aviat s'expandí arreu, entre figures com ara Gutiérrez de Cetina, Diego Hurtado de Mendoza, Fernando de Herrera, El Brocense, Francisco de Quevedo —que també n'assajaren fragments de traduccions—, Fray Luis de León, Lope de Vega, sant Joan de la Creu o santa Teresa de Jesús.

Sembla que, en gran part, fou gràcies a les traduccions del segle XVI que es pogué dur a terme la difusió d'un poeta medieval català en la tradició literària veïna. Un fenomen no absent d'excepcionalitat; en paraules de Menéndez Pelayo: «Fue Ausias March el único poeta de lengua catalana que, en lo antiguo, traspasó la frontera de su región» (1940: 64). La primera edició bilingüe fou a càrrec de Baltasar de Romaní (València el 1539 i Sevilla el 1553). El 1560 es va publicar també a València una nova traducció al castellà feta per Jorge de Montemayor, que encara es va

reeditar el 1562 a Saragossa (juntament amb les peces de Romaní que el portuguès no havia enllestit), i el 1579 a Madrid. Hi ha, a més, una traducció anònima actualment conservada a la Biblioteca Nacional de Madrid. Així mateix, es realitzaren quatre edicions cinccentistes més, la de Valladolid (1555) i les de Barcelona (1543, 1545 i 1560). Aquests primers editors i traductors van fer notar dificultats en el text, atribuïdes tant a qüestions de llengua com de contingut: alguns fan esment de l'elevada càrrega filosòfica que contenien els versos, d'altres ofereixen glosses per a un vocabulari que s'adjectiva d'obscur.

El volum editat per Joan Navarro, Las obras del famosíssimo philósofo y poeta mossén Osias Marco, cavallero valenciano de nación catalán, traduzidas por don Baltasar de Romaní... consta de quaranta-sis poemes en versió bilingüe català-espanyol. La necessitat de posar l'accent en la caracterització del poeta com a filòsof es pot relacionar amb una necessitat cultural que, després de la desaparició de la tradició medieval provençal i cancioneril que tant havia reflexionat sobre les possibilitats formals de la llengua, es decantava pel gust conceptual, la profunditat de pensament, la reflexió sobre la natura, l'home, la moral i l'esperit. La moda italianitzant també hi deixava la seva empremta i, de fet, en la mateixa tria i distribució dels cants que tracta Romaní s'evidencia l'escapçament de tornades i d'altres estrofes en alguns poemes propiciant, així, l'aparença de cançoner petrarquesc.

Abans d'entrar en la traducció, Romaní dedica un poema laudatori a March, del qual en destaca diverses qualitats: la saviesa o capacitat intel·lectual de l'autor («preclaro en sciencia») i la inspiració de les muses per a l'elaboració d'uns versos morals («tus lindos versos morales mostraron»). Els pocs aspectes formals que s'esmenten es limiten a un qualificatiu més aviat discret i retòric —«lindos versos»— i a un apunt sobre la connotació fonètica de l'idioma original, «áspera lengua». La llengua de March es presenta com a aspra, aliena i conflictiva. La dificultat del text, en definitiva, és el que n'hauria estimulat la traducció:

«hallé [...] las moralidades de Osias Marco, cavallero valenciano, en verso limosín escritas, y trabajando d'entender sus difficultades, tantas vezes leyendo lo que dudava, puse la vista por sus metros, que fuí movido a traduzillos en lengua castellana por su mismo estilo».

Pagès (1912-1914) havia hipotitzat que el valencià era ja una llengua poc usada, que s'havia anat arraconant i que, per tant, demanava una traducció. Aquesta, però, no era la situació lingüística en les terres valencianes del segle XVI, com han demostrat estudis més recents (Riquer, 1946; Escartí, 2010). No és agosarat pensar que el pretext de l'idioma fos una formulació retòrica per oferir al protector de Romaní una versió que pogués llegir més fàcilment, tot presentant-se a si mateix com aquell que pateix les dificultats. Amb tot, una cosa que cal notar és que moltes de les referències a la incomprensió del text o el mateix adjectiu obscur, que trobarem inclòs en el vocabulari en la majoria d'edicions d'aquest segle, no apunten, d'entrada, una qüestió poètica, sinó d'alteritat enfront de l'idioma. El català no s'entenia a Castella. Serveixi de testimoni l'«Epístola» de Jerónimo de Arbolache:

Ni yo procuro de eslargar la rienda
En hacer la Segunda Celestina,
Ni sé hacer versos que ninguno entienda,
Como Ausiàs March, en lengua lemosina;
Que cosa suya no hay, que no descienda
De aquella vena de Petrarca fina;
Que si él trata de Amor, de aquella suerte
El otro, y por lo tanto de la Muerte.

El poeta, tot declarant-se incapaç d'arribar al nivell que han marcat els referents literaris de l'època, exposa com a fet consensuat que ningú no entén el valencià. Desconfiam, però, de la universalitat suggerida pel pronom «ninguno» (resultaria que ni els catalanoparlants), que en canvi es refereix, molt probablement, a aquells nous lectors del Segle d'Or castellà, que manifestaven estranyesa enfront de la «lengua lemosina», com bé s'especifica des del lloc privilegiat de la rima que March escriví.

Passem, però, al treball de Jorge de Montemayor, que s'obre amb les següents declaracions: «dejé algunas estanzas porque el autor habló en ellas con más libertad de lo que ahora se usa». La versió del lusità també ofereix una modulació del text subordinat al gust del nou context de recepció i a les exigències inquisitorials. Al seu torn, també reconeix que els cants versionats provenen d'una font que demana un remarcable esforç de comprensió: «yo he gastado muchos dias en el, y mucho tiempo en informarme de algunos secretos que el autor dexo reservados a mejores ingenios que el mio». A pesar d'això, la tasca del traductor queda autoritzada per un parell de sonets que precedeixen els cants d'Ausiàs, entre els qual el d'un «cavallero valenciano» (don Luys Santángel de Próxita) que formula la recepta horaciana del poema, que ha de ser «dulce y provechoso», i alaba Montemayor, «qu'en verso Castellano, y sonoroso, / a hecho que Ausias March pueda gozarse», neutralitzada l'«aspereça fiera de la escabrosa

lengua Lemosina». Finalment, un sonet del traductor dedicat a March destaca el seu «divino ingenio» i «alta erudicion». De nou, es lamenta sobre l'ús del català i, de les virtuts, s'aplaudeixen qualitats intel·lectualistes per sobre de les esteticoliteràries.

Els dos traductors que hem esmentat havien ofert una modernització al gust renaixentista del text original. Amb tot, l'estil de Montemayor va resultar més fructífer que el de Romaní, que havia adaptat el decasíl·lab català a la mètrica castellana generant un efecte més aviat prosaic. El portuguès, en canvi, proposava una castellanització del metre italià que confereix flexibilitat i fluïdesa. La dulcificació de l'expressió, però, comporta la supressió de característiques formals que en molts casos definien la marca poètica d'Ausiàs (Sánchez; Nogueras, 2000: 365-366; Fuster, 1982: 21). Mèrits i desmèrits a banda, el cert és que la il·luminació dels passatges obscurs és un tema que no s'acaba d'afrontar. La manca de valoracions formals delega tot entrebanc de comprensió a factors extrapoètics, i l'obscuritat poètica de March queda mal resolta:

«[Montemayor] haze que su versión gane en fluidez y perfección. De todos modos, conviene adverir que la tradicional oscuridad de Ausias March muy pocas veces queda iluminada en esta traducción, lo que tampoco consiguió Romaní ni ningún otro traductor posterior, a excepción de Vicente Mariner, que en su versión latina (1633), logra en algunas ocasiones interpretar con justeza el pensamiento más recóndito del poeta. A este aspecto de la traducción que nos ocupa se refería sin duda Lope de Vega cuando en su tratado Cuestión sobre el honor debido a la poesía dijo: "Castísimos son aquellos versos que escribió Ausias March en lengua lemosina, que tan mal y sin entenderlos Montemayor tradujo". Esta frase [...] después de la estancia de éste en Valencia, revela un cargo a Montemayor por no haber entendido principalmente aquellos pasajes oscuros de Ausiàs March, tan discutidos y comentados, que eran tema favorito de los ingenios y poetas valencianos con los que convivió Lope» (Riquer, 1946: XXVI).

El retret de Lope delata la reconeguda existència de punts obscurs en el text marquià i anticipa la predilecció conceptista i l'afició per desembullar-los com una prova d'enginy que tant caracteritzarà els hàbits de lectura i escriptura del barroc espanyol. Fos com fos, sembla que els editors trobaren necessari defensar-se del possible obstacle d'una llengua que, en més o menys mesura, podia resultar estrangera, perquè a partir d'aquest moment s'implantà el costum d'acompanyar les edicions de March amb vocabularis, alguns dels quals amb prou entitat com per arribar a publicar-se separadament (és el cas del de Juan de Resa; Valladolid, 1555). La majoria, apareixien anunciats al títol:«ab una declaratió en los marges de alguns vocables scurs» (1543), amb «totes les declarasions dels vocables scurs molt largament en la taula» (1545), o amb «el vocabulario de los vocablos en ellas contenido» (1555). Es fa evident, però, que aquesta obscuritat suposadament idiomàtica té un paper ambigu. Com declarà Resa, els arguments, són dos. El primer era fàcil de resoldre: «deshecha ya la obscuridad la lengua con el vocabulario», però el segon es devia al fet que el poeta «muchas vezes habla por metháforas y enimas: algunos vocablos van declarados según aquella intención y no conforme al verdadero sentido de la lengua lemosina». Ferrando, coincidint tants anys després amb aquestes declaracions, ha defensat la percepció de l'obscuritat de llavors en aquests dos possibles sentits: com a acusació feta per aquells que menyspreaven el llemosí i ho atribuïen a l'ús mateix d'aquesta llengua, o com a conseqüència de la profunditat dels conceptes que s'hi esgrimien, segons l'opinió del seus admiradors (2010: 194).

En definitiva, el grau d'estranyesa que sent una comunitat enfront d'una altra o dels seus productes culturals varia en funció de les circumstàncies i les ideologies. Els detractors de Góngora li retragueren l'ús d'estrangerismes perquè feien incomprensibles alguns dels seus poemes, aquests es reconeixien sota l'etiqueta negativa del grec, que llavors designava l'extravagància i l'alteritat lingüística. Un segle abans, trobam un fenomen similar amb l'anomenat llemosí. Una opció per alguns quasi il·lícita per la seva suposada sonoritat ruda, estrangera i obscura. Així, March és admirat per la doctrina filosòfica i moral (totalment domesticada per la censura i la intervenció de les traduccions i de la lent contrarreformista) i no per la seva capacitat liricoexpressiva, interferida principalment per la tria de l'idioma. Les raons pròpiament poètiques no s'apunten com a possibles fonts ni de l'enfosquiment ni del valor afegit que podien aportar al text. Per tant, resulta que una de les decisions que en el seu moment va permetre l'elaboració d'una textura i un sabor concrets de la seva expressió poètica —explotar les possibilitats expressives del català—, fou després penalitzada per la majoria de membres de la segona gran quantitat de receptors, que són, al seu torn, els mateixos que el mantingueren viu i en circulació abans de l'oblit generalitzat que patiria en els segles successius. No sabem si amb l'atenta mirada als cants d'amor, morals, de mort i espirituals, els castellans renaixentistes van aconseguir entendre millor March o a ells mateixos, però, en qualsevol cas, són els artífexs d'una recepció que enriqueix la trajectòria d'aquest corpus cabdal, i és gràcies al testimoni de les traduccions del cinc-cents que podem entendre millor una part important de la dimensió històrica del corpus marquià.

Cèlia Nadal